

УДК:631.4

Куренкеев Толомуш Калиевич,

*К.Тыныстанов ат. Ысык-Көл мамлекеттик
университети*

Куренкеев Толомуш Калиевич,

*Иссык-Кульский государственный университет
им. К.Тыныстанова*

Kurenkeev Tolomush Kalievich,

Issyk-Kul State University named after K. Tynystanov

ПЛОДОРодНОЕ СОСТОЯНИЕ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ ИССЫК-КУЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы почвенно-климатических поясов Иссык-Кульской биосферы. Особенности их географического положения на поверхности данной территории. Разнообразные воздействия природных факторов на формирование почвенно-климатических поясов. Последние десятилетия на состояние ландшафтов год за годом усиливается антропогенное воздействие. Это связано многими причинами. Важное направление по экологии почвенно-климатических поясов и рациональное использование земель имеет огромное значение для народного хозяйства, бережное отношение к природе это главное задание для каждого человека. В статье отмечается также, что почвенно-климатические пояса Иссык-Кульской биосферы очень разнообразны и оригинальны. Однако среди почвенно-климатических поясов встречаются довольно значимые территории, которые пострадали от антропогенных факторов.

Ключевые слова: Почва, климат, ландшафт, орография, растительность, террасы, аллювий, пролювий, кустарники.

ЫСЫК-КӨЛ ОБЛАСТЫНДАГЫ ЖЕР РЕСУРСТАРЫНЫН АСЫЛДУУЛУГУНУН АБАЛЫ

Аннотация. Бул макалада Ысык-Көл топурак климаттык зоналарынын маселелери талкууланат. Алардын белгилуу бир аймактын бетиндеги географиялык абалынын өзгөчөлүктөрү. Кыртыш-климаттык зоналардын пайда болушуна табигый факторлордун ар кандай таасири. Акыркы он жылдыктарда ландшафттардын абалына антропогендик таасир жылдан жылга көбөйүүдө. Бул көптөгөн себептерге байланыштуу. Кыртыш-климаттык зоналардын экологиясы жана жерди сарамжалдуу пайдалануудагы маанилүү багыт эл чарбасы үчүн чон мааниге ээ, жаратылышты урматтоо ар бир адамдын башкы милдети. Макалата Ысык-Көлдүн биосферасынын топурак-климаттык зоналары өтө ар түрдүү жана оригиналдуу экени белгиленген. Бирок топурак-климаттык зоналардын арасында антропогендик факторолдон жапа чеккен кыйла олуттуу аймактар бар.

Негизги сөздөр: топурак, климат, ландшафт, орография, өсүмдүктөр, террасалар, аллювий, пролювий, бадалдар.

FERTILE STATE OF LAND RESOURCES

ISSYK-KUL REGION

Abstract. This article discusses the issues of soil-climatic zones of the Issyk-Kul biosphere. Features of their geographical position on the surface of a given territory. Different influence of natural factors on the formation of soil-climatic zones. In recent decades, the state of landscapes has been subjected to increasing anthropogenic pressure from year to year. This is due to many reasons. An important direction in the ecology of soil and climatic zones and the rational use of land is of great importance for the national economy, respect for nature is the main task for every person. The article notes that the soil-climatic zones of the Issyk-Kul biosphere are very diverse and original. However, among the soil-climatic zones there are quite significant areas that have suffered from anthropogenic factors.

Key words: Soil, climate, landscape, orography, vegetation, terraces, alluvium, proluvium, shrubs.

Кыргызстандын шартында жер ресурстары агрардык сектордун өнүгүшүндө, өзгөчө дыйканчылык менен мал чарба продукцияларынын түшүмдүүлүгүн, сапатын калыптандырууда негизги ролду ойнойт. Аталган аймак, турист катары келип эс алып жаткан жана жергиликтүү калкты азык-түлүк менен камсыз кылууда ошону менен бирге продукцияларды сыртка алып чыгып сатууда алдыңкы орунду ээлеген, дыйканчылыкты өөрчүтүү негизги маселе болуп, толугу менен жер ресурстарына таянат.

Азыркы мезгилде Ысык-Көл өрөөнүнүн жер кыртышы Кыргызстандын башка региондорундай эле антропогендик таасирлерге көбүрөөк дуушар болууда. Бул таасирлердин негизгилери болуп илимий жактан терең негизделинбей курула баштаган жаңы курулуштар, жерлерди айдоо жана мал жаюу эсептелет. Кыртыштын калыптанышы үчүн кеткен убакыттын узак экендигин эске алсак, чарбачылыкка пайдаланууга жараган, түшүм бере турган жерлердин курулуш астында калып жатканы туура эмес болуп саналат. Мындан сырткары өзгөчө акыркы мезгилдеги айыл чарбада пайдаланып жаткан агроэкологиялык аймактардын сапатына көңүл буруу негизги маселе болуп саналат. Изилденген аймактын айыл чарба жерлеринин азыркы геоэкологиялык абалына туздануу, эрозияга учуроо, тапталуу, ныкталуу сыяктуу терс кубулуштар

мүнөздүү болуп калган. Ушулар менен бирге эле жерлердин деградациясы, булгануусу жана гумустун өлчөмүнүн азайышы жүрүп жатат. Өзгөчө топурактын асылдуулугун сактоо, коргоо жана өнүктүрүү учурдун актуалдуу проблемасына айланып, орчундуу илимий-практикалык аракеттерди талап кылууда.

Топурак асылдуулугунун көптөгөн көрсөткүчтөрү дыйканчылыкта ургаалдуу иштетилген жерлерде дың жерлердеги топурактарга салыштырмалуу терс жагына кыйла өзгөргөн. Мисал үчүн, С. И. Вороновдун изилдөөлөрү боюнча дыйканчылыкта өздөштүрүлгөн топурактарда гумустун саны дың жерлердеги топурактарга салыштырмалуу 9-52 % чейин төмөндөгөн. Топуракты айыл чарбасында иштетүүдөгү жалпы гумустун өлчөмүнүн төмөндөшү азоттун запасынын азайышына алып келет. Муну айдалган топурактардагы гумусту жана башка касиеттерин иликтөө багытындагы биздин изилдөөлөр дагы күбөлөндүрүп турат.

Айдоо менен дың жерлердеги топурактарды салыштыруу үчүн дыйканчылык зоналарындагы тоо өрөөн түндүктүн кадимки боз, ачык коңур, күңүрт коңур жана кара топурактарды изилдөөлөр жүрүп жатат. Анда, жогоруда саналган топурактарды дыйканчылыкта иштетүүдө, гумустун жалпы өлчөмү гана эмес жана башка азык

элементтери да өзгөрүүгө учураганына күбө болдук. Ысык-Көл өрөөнүндө дың жерлерди өздөштүрүүдө гумустун азайуу өлчөмү топурактын өзгөчөлүктөрүнөн, иштетүү узактыгынан жана өстүрүлгөн маданий өсүмдүктөрдөн көз каранды (Таблица 1).

Таблица 1. Ысык-Көл өрөөнүнүн аймагындагы топурактарды узак убакытка айыл чарбасында пайдаланууда гумустун жана башка айрым химиялык касиеттеринин өзгөрүшү (дың жерлер менен айдоо аянттары салыштырылып каралды)

Кесилиш, №	Топурактын типтери	Жайгашкан жери	Пайдалануу мүнөзү	Тереңдиги, см	Гумус, %	CO ₂ , %	pH	Топурактагы кыймылдуу формалар, мг/100 грамм	
								P ₂ O ₅	K ₂ O
1	Ачык-күрөң тоо-өрөөн топурак	Тон району Бар-Булак айыл өкмөтү	Дың жер	0-20	1,20	2,3	8,3	2,05	7,08
				20-50	0,83	3,2	8,3	1,81	6,80
2			Айдоо жер	0-20	1,14	2,72	8,3	1,65	5,48
				20-50	0,8	2,69	8,6	1,17	3,0
3	Коңур-Тоо өрөөн топурагы	Ысык-Көл району Ананьево айыл өкмөтү	Дың жер	0-30	2,15	6,34	8,51	3,6	14,0
				30-59	1,53	7,13	8,8	2,37	10,0
4			Айдоо жер	0-30	1,30	6,92	8,29	1,17	3,1
				30-59	1,09	7,04	8,34	0,66	1,7
5	Күңүрт коңур топурак	Чон-Сары-Ой айыл өкмөтү	Дың жер	0-22	2,67	6,10	8,24	3,74	7,96
				22-52	1,47	6,83	8,4	2,00	7,10
6			Айдоо жер	0-22	1,54	4,02	8,14	1,83	2,74
				22-52	0,82	6,11	8,13	0,30	13
7	Күңүрт коңур топурак	Кереге-Таш айыл өкмөтү	Дың жер	0-17	3,98	0,98	8,29	3,04	7,34
				17-29	2,51	4,47	8,26	2,97	5,89
8			Айдоо жер	0-17	2,83	0,16	8,3	1,47	4,6
				17-29	2,16	0,93	8,2	1,22	3,0
9	Тоо капталдарынын топурактары.	Тоң району Көк – Мойнок айыл өкмөтү	Дың жер	0-10	2,29	6,00	8,35	3,57	8,00
				10-30	1,96	6,86	8,5	2,00	7,10
10	Тоонун ачык-коңур топурактары		Айдоо жер	0-10	2,02	5,49	8,37	2,02	7,69
				10-30	2,09	5,04	8,5	1,24	6,79
11	Орто бийиктиктеги тоо алкактары токой-шалба-талаа топурактары. Тоонун кара топурактары	Жети-Өгүз району Жыргалаң айыл өкмөтү	Дың жер	0-15	8,6	-	7,15	8,3	7,00
				15-30	5,53	-	7,43	2,27	6,60
12			Айдоо жер	0-15	7,38	-	7,20	7,8	6,48
				15-30	4,27	-	7,5	2,09	6,49
13	Тоонун шалбаалуу – талаа субальпы топурактары.	Түп району Сан-Таш айыл өкмөтү	Дың жер	0-12	6,45	0,33	7,44	2,40	13,78
				12-32	5,71	0,39	8,02	0,43	12,28
14			Айдоо жер	0-12	5,65	0,22	7,37	2,01	12,69
				12-32	4,92	0,22	8,00	0,21	12,01
15	Тоо-шалбаа альпы топурагы	Ак-Суу району Каракол улуттук жаратылыш паркы	Дың жер	0-6	5,33	-	7,4	3,65	4,10
				6-21	4,49	-	6,9	2,75	3,06
16			Айдоо жер	0-6	5,39	-	7,3	3,72	4,09
				6-21	4,52	-	6,8	2,82	3,00

Ысык-Көл облусунун топурак кыртышын сугаруу фонунда, интенсивдүү механикалык иштетүү, дыйканчылыкты төмөнкү деңгээлде жүргүзүү ж.б. себептер гумустун өлчөмүнүн кыйла төмөндөшүнө алып келди. Органикалык заттар азыраак өлчөмдө болгон топурактарда, өзгөчө бозомук-күрөң таштак чөлдүү тоо-өрөөн топурактарында гумустун азайышы актуалдуу проблемага айланды. Бул көрүнүш айыл чарбасында топуракты тынымсыз узак мөөнөткө иштетүүгө байланыштуу экендиги аныкталды. Топурактарды айдагандан кийин гумус запасынын азайышы негизинен топуракка түшкөн өсүмдүк калдыктарынын санына жараша болуп, өзгөчө дан өсүмдүктөрдү себүүдөн кийин, жана эрозияга учураган жерлерде гумустун көрсөткүчү төмөн экендигин биздин изилдөөлөр көрсөттү.

Ысык-Көл өрөөнүнүн жер кыртышынын азыркы геоэкологиялык абалын изилдөө, комплекстүү баа берүү, жер кыртышынын абалын, айлана чөйрөгө, калктын социалдык-экономикалык абалына тийгизген таасирлер аныктоо, келечекте экологиялык жана экономикалык жактан пайда алууга шарт түзүү азыркы мезгилдин эн негизги талаптарынан болуп саналат. Жер ресурстарын туура пайдалануу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу, көтөрүлгөн маселелерди жана алынган натыйжаларды республиканын баардык аймактарындагы айыл чарбасын өнүктүрүүдө пайдаланууга практикалык колдонмо катары жана ошондой эле өндүрүшкө сунуштоо учурдун талабы.

Адабияттар

1. *Абдыкадыров Т.Р.* Вопросы рекреационного - природопользования в Киргизии. Географические исследования и рациональное природопользование. Тез. докл. - Фрунзе, 1990. С. 56-57.
2. *Абдулкасимов А.* Проблемы изучения межгорно-котловинных ландшафтов Средней Азии. -Ташкент,1983. 1.Абитов Т., Итибаев К.К. Ирригационная эрозия на каштановых каменистых почвах Иссык-Кульской котловины. // Состояние и перспективы почвенных исследований в Киргизии. - Фрунзе,1985. С. 45-49.
3. *Аблешов. Т.А.* Ички Тянь - Шандын орточо жана жогорку бийиктиктердеги өрөөндөрүнүн жер-суу ресурстары: геогр. ил. канд. дисс.автореф: 25.00.36 / Аблешов. Т.А. - Бишкек, 2009. С. 23.

Жогоруда каралган маселелерди эске алуу менен жерлердин геоэкологиялык абалын жакшыртуу максатында төмөнкүлөрдү сунуштоо талапка ылайык:

- Жердин абалын баалоо жана Ысык-Көл облусунун шарттарында жерди тең салмактуу пайдалануунун өбөлгөлөрүн негиздөө;

Аталган өрөөндүн шарттарында аймактын геоэкологиялык туруктуулугунун жана экология-чарбалык чыңалуусун эсептеген көрсөткүчтөрүн аныктоо;

- Айыл чарбасын өнүктүрүү иш чараларын иштеп чыгууда, айыл чарба жерлерин пайдаланууда табигый ресурстарды сарамжалдуу пайдалануу жана коргоо маселелерин чечүү үчүн алынган жыйынтыктар аймактын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө илимий практикалык негиздин сунуштоо;

- Ысык-Көл областындагы жер ресурстарынын агроэкологиялык потенциалын жана чарбачылыкта пайдаланылган жерлердин антропогендик таасирлерден улам сарамжалдуу пайдаланууга жана асылдуулугун көтөрүү.

- Өрөөндүн геоэкологиялык анализинин теориялык жана методологиялык негиздерин (принциптерин, усулдарын) сунуштоо;

- Аталган аймактын жер кыртышынын азыркы геоэкологиялык абалына комплекстүү баа берүү ж.б.

4. *Аблешов Т. А.* Ички Тянь-Шандагы табигый жайыттардын абалы, аларды жакшыртуу иш-чараларын жүргүзүү менен үнөмдүү пайдалануу. Вестник ИГУ им. К. Тыныстанова. - Каракол, 2008. С. 45-49.
5. *Аболин Р.И., Коровин Е.П., Советкина М.М.* Горные пастбища Киргизии и их реконструкция /Труды Киргизской компл.эсп. 1932-1933 гг. Т.1У. -Ленинград: Изд-во АН СССР, 1934. С. 148 с.
6. *Агроклиматические ресурсы районов республиканского подчинения, Иссык-Кульской и Нарынской областей Киргизской ССР.* -Ленинград: Гидрометеиздат, 1973. С. 240.
7. *Алымкулов Д.А.* Современное состояние природных ресурсов Иссык-Кульского курортного района // Проблемы формирования. -Фрунзе, 1984. С.67-71.
8. *Атлас Киргизской ССР. Том I.* -Фрунзе: ГУГК, 1987. С. 157.
9. *Маматканов Д.М., Сысенко В.И., Кулжабаев Ж.* Проблемы водно-экологического благоустройства бассейна озера Иссык-Куль и его технико-экономическое обоснование // Проблема оз. Иссык-Куль и его горного обрамления. Тез. докл. -Фрунзе, 1990. С.45-48.
10. *Мамытов А.М.* Почвы Центрального Тянь-Шаня. -Фрунзе: Илим, 1963.
11. *Мамытов А.М.* Классификация, вертикальная поясность и провинциальность почв Киргизской ССР. –М.: Наука, 1965.
12. *Мамытов А.М., Асанбеков И.А. и др.* Почвы Иссык-Кульской области и пути их рационального использования. -Фрунзе: Илим, 1977.
13. *Мамытов А.М.* Почвенные ресурсы и вопросы земельного кадастра Кыргызской Республики. -Бишкек: Кыргызстан, 1996.
14. *Мамытов А.М.* Рациональное использование земель Киргизии. -Фрунзе, 1970.
15. *Мамытов А.М.* Проблемы охраны природы озера Иссык-Куль и его горного обрамления. Проблемы геоэкологии и природопользования горных территорий. Тез. докл. -Фрунзе, 1990. С. 13-22.
16. *Национальный доклад о состоянии окружающей среды 1998-1999 гг.* Отв. ред. Б.А. Даиров. -Бишкек, 2000.
17. *Озеро Иссык-Куль (очерки по физической географии).* -Фрунзе: Илим, 1978. С. 210. *Окружающая среда в Кыргызской Республике. Нацстатком Кыргызской Республики.* –Бишкек, 2018. С. 87.
18. *Оторбаев К.О., Тимонин Е.И., Тимохина Г.А., Попова З.Б.* Экономика и охрана окружающей среды. -Бишкек, 1992. С. 18.